

ONARIMIN TARİHİ GÖRSELLERDEN OKUNMASI: BURSA ORHAN CAMİSİ ÖRNEĞİ

READING THE RESTORATION FROM HISTORIC VISUALS: BURSA ORHAN MOSQUE SAMPLE

Ayşe Budak*

Öz

Payitaht unvanını kazanmış şehirlerden olan Bursa, Osmanlı mimarisinin ilk örnekleriyle kuşatılmıştı. İlk mimari eserleri kale içinde veren Osmanlılar, kısa süre sonra kale dışında da inşa faaliyetlerine girişmiştir. Bursa'yı fetheden Orhan Gazi, İznik ve Bursa'da birden çok yapının banisi olmuştur. Bursa Kalesi dışında inşa edilmiş ilk yapılardan olan Orhan Camisi aynı zamanda ters T planlı olarak adlandırılan yapıların da ilk örneklerindedir. Ancak ilk inşa edildiği halini koruyamayan yapı çeşitli kereler onarım görmüştür. Yapının geçirdiği geniş çaplı tamiratlardan biri de 1855 yılından sonradır. Bursa merkezli meydana gelen deprem sonrası birden çok yapının onarımına 1863 yılında başlanmış ve onarım işleri Fransız mimar Leon Parvillée tarafından gerçekleştirilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Bursa Orhan Camisi'ne ait bir plan bulunmaktadır. Bursa'da bulunan Yeşil Caminin çizimi ile birlikte aynı dosya numarasına kaydedilmiş Orhan Camisi planı, PLK. 03443' kodu ile arşivlenmiştir. Planların yanında herhangi bir tarih ibaresi bulunmaz. Tarihsiz bu çizimlerde Yeşil Caminin planının yanında bulunan açıklama metninden, planların bir deprem sonrası hazırlandığı ve yapıların mevcut durumlarını gösterdiği anlaşılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve daha önce herhangi bir çalışmaya konu olmamış plan incelendiğinde, bahsi geçen bu planın yapının mevcut durumundan farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Bu çalışmada, adı geçen arşiv planı ile yapının mevcut planı karşılaştırılmıştır. Plan kıyasları sonucu Bursa Orhan Camisi'nin geçirmiş olduğu değişim ve onarımlar değerlendirilmiş, bu değerlendirmeler yine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tamirat kayıtları ile desteklenmiştir. Tarihsiz bu planın hangi yüzyıla ait olduğu ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Nevşehir/ Türkiye. aysebudak@nevsehir.edu.tr

yapıda görülen değişimlerin hangi tarih aralığında gerçekleştirilmiş olabileceği de bu metinde tartışılan diğer hususlar arasındadır.

Anahtar Kelimeler: *Onarım, Mimari, Arşiv, Plan, Orhan Camisi*

Abstract

Bursa, one of the cities that earned the title of Payitaht, was surrounded by the first examples of Ottoman architecture. The Ottomans, who gave the first architectural works in the castle, soon started building activities outside the castle. Orhan Gazi who conquered Bursa has become a constructor of multiple buildings in Iznik and Bursa. The Orhan Mosque, which is the first structure built outside the Bursa Castle, is also the first examples of constructions named as reverse T plan. However, the structure, which could not be maintained as it was originally built, has undergone many repairs. One of the large-scale repairs carried out on the building was after 1855. The repair of multiple buildings after the Bursa centered earthquake on this date was started in 1863 and repairs were carried out by French architect Leon Parvillée. There is a plan belonging to Bursa Orhan Mosque in the Prime Ministry Ottoman Archives. The Orhan Mosque plan which is registered with the same file number with the Yeşil Mosque drawing in Bursa, is archived with code PLK. 03443. There are no dates beside the plans. In these undated drawings, the explanation text next to the Yeşil Mosque plan shows that the plans were prepared after an earthquake and showed the current state of the structures. It has been found that the plan of the Ottoman Archives of the Prime Ministry which had not been subject to any work before, show differences from its current situation. In this study, the current archive plan and the current plan of the structure have been compared. As a result of the plan comparisons, the changes and repairs that the Bursa Orhan Mosque had undergone were evaluated and these evaluations were also supported by the repair records in the Prime Ministry Ottoman Archives. This text also discusses the century this undated plan belongs to and the date range that the changes in the structure may have taken place among other subjects.

Keywords: *Restoration, Architecture, Archive, Plan, Orhan Mosque*

Giriş

Bursa’da inşa edilmiş ilk Osmanlı yapılarından olan Orhan Camisi, 1339-40 tarihli olup Bursa Kalesi dışında inşa edilmiştir. Orhan Gazi’nin adıyla anılan külliyein parçasıdır. Cami dışında külliye de bulunan yapılar; medrese, mektep, zaviye, imaret, han ve hamamdır.¹ Külliye yi oluşturan yapılardan cami haricinde, hamam ve han günümüze ulaşmıştır. Günümüzde mevcut olan caminin, Orhan Bey’in yaptırdığı özgün yapı olmayıp, Karamanoğulları kuşatmasında tahrip edilmesinin ardından 1417’de Bayezid Paşa tarafından yeniden inşa ettirildiği,² bu yeniden inşanın, yapının mevcut temelleri üzerine olduğu iddiaları bulunmaktadır.³ Ekrem Hakkı Ayverdi, yapının yeniden inşa edildiğini ilk iddia edenler Wilde ve Gabriel’in iddialarına karşılık; yapının yeniden inşasının söz konusu olmadığını, tamirat geçirdiğini ve yapının Orhan Gazi dönemindeki şekli ile ayakta olduğunu savunur.⁴ Beş kemerli son cemaat yeri revağında ortada zikzaklı sivri kemer kullanımı, erken Osmanlı mimarisinde Memlûk etkileri ile açıklanmaktadır.⁵ Yine, son cemaat yerinin yanlarında görülen ikiz kemer kullanımı da erken Osmanlı mimarlığına, Ortaçağ’ın sonlarında Akdeniz çevresinde oluşan akımın etkisi olarak yorumlanır.⁶ Tüm bu veriler yapının yeniden inşasından ziyade tamiratı işaret etmektedir.

Çeşitli kereler onarım geçirerek günümüze ulaşan caminin, geçirdiği ve tespit edilebilen onarımlardan birisi de 1855 depremi sonrası olmuştur. Bursa’da meydana gelen önemli depremlerden bir diğeri 1905 yılında yaşanmıştır.⁷ Muhtemelen bu depremde de hasar gören yapı, 1905 yılında Sultan Abdülhamid tarafından tamir ettirilmiştir. Bu onarıma ait kitabe Muradiye Cami avlusunda 134 numarada envantere kayıtlıdır.⁸ Kitabenin okunuşu: “*Naliyy-i nimat-ı alimenkıbet zinet-bahş-i makam-ı hilafet es sultan ibnu’s-Sultan es-sultan Gazi Abdülhamid Han Efendimiz hazretleri ma’atir-i bi gâyat-ı hilâfet penahilerine bi damima-i mübârek olarak ecdâd-ı hümayûn-ı mülûkânelerinden Fâtih-i Bursa*

¹ E. Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri I**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1989, s.61.

² Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, Yem Yayınları, İstanbul, 2007, s.84.

³ Kuban, **a.g.e.**, s.84.

⁴ Ayverdi, **a.g.e.**, s.62.

⁵ Baha Tanman, “Erken Osmanlı Mimarisinde Memlûk Etkileri”, **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslarüstü Bir Miras**, Yem Yayınları, İstanbul, 2000, s.85.

⁶ Tanman, **a.g.e.**, s.87.

⁷ İsmail Selimoğlu, “20.yy’da Bursa ve Civarında Meydana Gelen Depremler”, **Bursa Yöresi’nin Depremelliği ve Deprem Tarih**, ed. Nurcan Abacı, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 2001, s.89.

⁸ Komisyon, **Türkiye’de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler**, C.3, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983, s.149.

cennet mekân Gazi Orhan hazretlerinin işbu cami-i şeriflerini dahi tecdiden inşa buyurmuşlardır1321-1323” şeklindedir.⁹

Depremler nedeniyle de zarar gören caminin cephesindeki alt pencereler 1904 yılında minare ise 1905 yılında onarılmıştır.¹⁰ 1904 yılında yapılan onarımlarda pencerelerin üstleri boşaltılarak, pencereler dikdörtgen görünümünden çıkartılıp kemerli bir form kazanmıştır.¹¹ Yapı 1963 yılında da onarılmıştır.¹² Son cemaat revakının dışında kırmızı renkli boya ile Osmanlıca “tağmir 1381” yazmaktadır (F.1). Hicri 1381 yılı da Miladi 1963 yılına tekabül eder. Osmanlıca yazılmış ve hicri tarih verilmiş olmasına karşılık bu onarımın, 1963 onarımı olduğu anlaşılmaktadır.

F.1- Orhan Zaviyesi Giriş Revakında Bulunan Tamir Tarihi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde, Bursa Orhan Camisi’ne ait tarihsiz bir plan bulunur. PLK. 03443 dosya numarası ile kayıtlı olan ve daha önce herhangi bir çalışmaya konu olmamış bu planının, ilk bakışta yapının mevcut halinden farklılıklar gösterdiği tespit edilebilmektedir. Yapının mevcut planı ile kıyaslandığında caminin uğramış olduğu ve plan üzerinden okunabilecek değişimler aşağıda tartışılmaktadır.

⁹ Komisyon, **a.g.e.**, C.3, s.149-150’da bulunan kitabe metninin çevirisinde görülen yazım yanlışları düzeltilerek verilmiştir.

¹⁰ İsmail Cengiz (ed.), **Bir İmparatorluğun İzi Osmangazi**, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2012, s.72.

¹¹ Ayverdi, **a.g.e.**, s.67.

¹² Neslihan Türkün Dostoğlu vd., **Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2011, s.162.

Orhan Camisi Planının, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Planıyla Karşılaştırılması

Arşivde bulunan Orhan Camisi planında; cami avlusu ile birlikte verilmiş, caminin doğusunda bulunan imaretin bölümlerinden zahire ambarıyla ahırın duvarları da kısmen işlenmiştir (F.2). Bu duvarların aynı zamanda caminin kuzeydoğu çevre duvarını oluşturduğu görülür. Avlunun batı cephesinde altı birimli tuvalet vardır ve bunlar avlu duvarı içindedir. Avlunun ortasına ise sekizgen şadırvan çizilmiştir. Planın altında bulunan açıklama: “*Bursada vaki cennetmekan Sultan Gazi Orhan âli el-rahmeti velgufrân hazretlerinin kârgir cami-i şeriflerinin resm-i musattahidîr*” biçimindedir. Bu çalışmanın temelini oluşturan Orhan Camisinin planı, Bursa Yeşil Cami planıyla aynı dosyada ve aynı kodla yer almaktadır.¹³ Yeşil Cami ve Türbesi için ortak düzenlenmiş planın yanındaki açıklamada “hareket-i arz” ifadesi geçmektedir. Bu ifadeden bir deprem sonrası hazırlandığı anlaşılan Yeşil Cami planı ile çalışma konumuzu oluşturan Orhan Camisi planlarının, çizim yöntemleri ve renklendirilme tekniklerine bakılarak aynı tarihte ve aynı mimar ya da mimarlarca çizildikleri ileri sürülebilir. Bu planların deprem sonrası hazırlandığının öğrenilmesi ile Bursa'nın deprem tarihine bakıldığında, bu şehirde yaşanan ve önemli sonuçları olan depremlerden ikisinin 1674 ve 1705 yılında meydana geldiği görülür.¹⁴ Osmanlı devrinde Bursa'da meydana gelen ve ciddi yıkıma neden olan depremlerden en önemlilerinden biri ise şüphesiz ki 1855 yılında, 28 Şubat'ta Bursa/Kemalpaşa ve 11 Nisan'da Bursa merkezinde 9 ve 10 şiddetinde meydana gelen depremdir.¹⁵ Bursa'da meydana gelen bir diğer deprem de 1905 yılında yaşanmıştır.¹⁶ Arşivde bulunan planların bu depremlerden hangisinden sonra hazırlanmış olabileceği kesin olarak bilinememektedir. Ancak Yeşil Cami ve türbesi, bezemeleri ve meşhur çinileri nedeniyle Bursa'ya gelen seyyahlar ve sanatçıların daha çok dikkatini çekmiş, bu durumda Yeşil Cami'ye ilişkin daha fazla tarihi bilgi ve görsele zemin hazırlamıştır. 1863 yılından sonra bu yapıyı onaran Fransız mimar Leon Parvillée tarafından hazırlanan Yeşil Cami planıyla, 1873 tarihli *Usul-i Mimari-i Osmanî* kitabında bulunan Yeşil Cami planları mevcut arşiv belgeleri ile kıyaslanmıştır. Gravürler ve tarihi çizimlerde arşiv planını kıyaslayacak diğer veriler olmuştur. Tüm veriler ışığında, arşivde bulunan bu planların 1855 depremi sonrası hazırlandıkları düşünülmektedir. Ayrıca, Bursa Valisi tarafından hükümete yazılan arz ile 1855 depremi sonrası Orhan Gazi Camisi ile Osman ve Orhan Gazi türbelerinin tamiri

¹³ B.O.A., PLK., Dosya No: 03443.

¹⁴ Besim Özcan, “Bursa Depremleri (2 Mart, 12 Nisan 1855)”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 5, Erzurum, 1999, s.73.

¹⁵ <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler> 30.01.2017.

¹⁶ Selimoğlu, a.g.e., s.89.

için resim, harita ve keşif defterlerini hazırlamak üzere mühendis ve mimar talep edildiği de arşiv belgelerinden anlaşılır.¹⁷ Orhan Camisi'nin konumuzu oluşturan planının, bu kapsamda hazırlanmış olduğunu varsaymak makul görünmektedir.

1855 depremine ilişkin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bilgi ve belgelere bakıldığında; aynı tarihli ve deprem sonrası yapıların durumunu anlatan rapordan, deprem sonrası Orhan Camisi'nde ciddi zarar bulunmadığı minaresinin ise yıkıldığı tespit edilebilmektedir.¹⁸ Caminin yanındaki mektep ve medrese yıkılmış, imaret de hasar görmüştür.¹⁹ Cami zararsız olarak rapor edilmesine karşılık 1857 ve 1862 yılları arasında son cemaat bölümü ve minaresinin tamir edildiği Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerden anlaşılmaktadır.²⁰ 1855 depremi sonrası hasar gören yapılar için 1863 yılında, Bursa Valisi Ahmed Vefik Paşa'nın öncülüğünde onarım faaliyetleri başlatılmış ve mimar olarak Leon Parvillée ile çalışılmıştır. Leon Parvillée'nin Bursa'da onardığını söylediği yapılar arasında Orhan Camisi'de vardır.²¹ Orhan Camisi özelinde bakıldığında 1855 yılında başlanan, 1863 yılında tekrarlanan onarımların tam olarak ne zaman sonuçlandırıldığı bilinmemektedir. Ancak, 27 Ocak 1867 tarihli belgeden aralarında Orhan Camisi'nin de bulunduğu bir kaç yapı için tamiratın tam olarak sonuçlandırılmadığı anlaşılmaktadır.²² 1855-1867 yılları arasında yapılan tamiratların içeriği ise yine tam olarak bilinmemektedir. Elimizdeki arşiv planının 1855 depremi sonrasına ait olabileceği varsayımından hareketle, yapının bu deprem sonrası gerçekleştirilen tamiratlarla birlikte günümüze kadar geçirdiği değişimler aşağıda tartışılmaktadır. Yapının arşivde bulunan planı ile mevcut planı (F.3) arasındaki farklılıklar maddeler halinde sıralandığında;

Günümüzde mevcut olan ancak arşivdeki planda görülmeyen detaylar şunlardır:

- 1- Caminin orta aksının doğu ve batıdaki tabhane hücrelerini cami ile birleştirmek üzere açılan kemerler.
- 2- Caminin batısındaki tabhanenin kuzey cepheye yakın olan penceresi.
- 3- Caminin batısındaki tabhanenin kuzey cephesinde bulunan penceresi.

¹⁷ Özcan, a.g.e., s.80-81.

¹⁸ B.O.A., EV.D., Defter No:15785/5.

¹⁹ Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Arşivi Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi", **Bursa Yöresi'nin Depremelliği ve Deprem Tarihi**, ed. Nurcan Abacı, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 2001, s.81.

²⁰ B.O.A., EV.D., Defter No: 16249/1.

²¹ Miyuki Aoki, **Léon Parvillée: Osmanlı Modernleşmesinin Eşiğinde Bir Fransız Sanatçı**, İTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2002, s.9.

²² B.O.A., MKT. MHM., Dosya No: 386/87-7.

4- Caminin doğusundaki tabhanenin kuzey cepheye yakın olan ve doğrudan dışarı açılan kapısı.

5- Caminin orta aksının kuzey cephesinde bulunan ve tabhanelere geçişi sağlayan koridora açılan nişler.

6- Son cemaat revakının batısında bulunan kemerlerin duvarla örülmüşken günümüzde açık olması.

Günümüzde mevcut olmayan ancak arşivdeki planda görülen ayrıntılar ise şu şekildedir:

1- Zaviyenin orta aksını oluşturan camiye, doğusundaki ve batısındaki “mağaza” tabir edilen ve önceleri tabhane olan bölümlerden ayıran duvarlar.

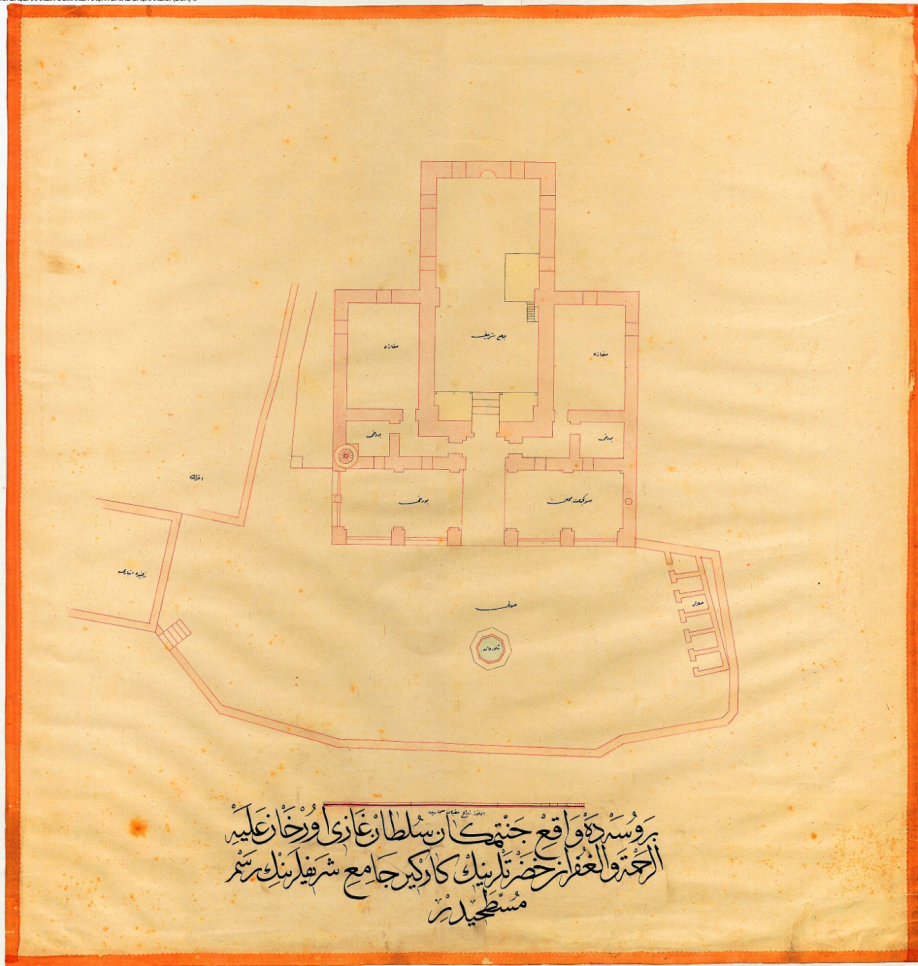
2- Caminin batı cephesindeki mahfil.

3- Kuzeybatı ve kuzeydoğu cephelerdeki tabhane giriş kapılarının yanındaki duvarlar.

4- Avlunun kuzeybatısındaki altı adet tuvalet.

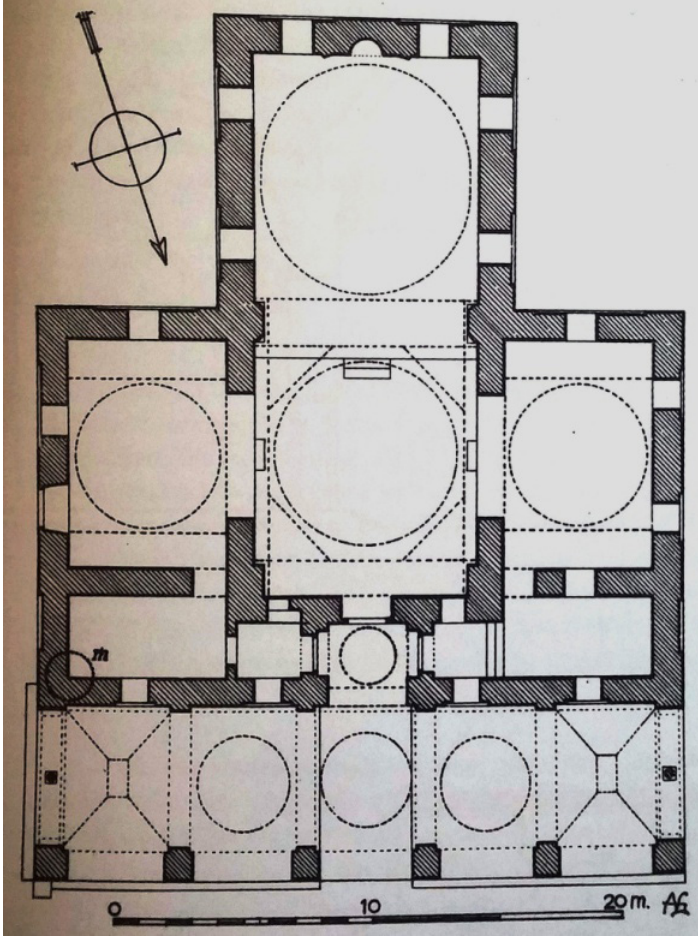
5- Avlunun kuzeydoğusunda bulunan zahire ambarı ve ahır.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

PLK.p.03443

F.2- Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Tarihsiz Plan

F.3- Orhan Camisi Planı, (A. Gabriel'den)

Camideki bu değişimlerin hangi tarih aralığında meydana geldiğini anlayabilmek için, mevcut olan ve olmayan detaylara daha yakından bakılabilir. Planda, Cami-i Şerif olarak tanımlanan bölümün sınırlarına baktığımızda, yan kanatların camiye açık olmadığı anlaşılmaktadır. Cami olarak tanımlanan bölüm, kuzey-güney doğrultuda iki kubbe ile örtülü orta akstır. 1619 tarihli bir belgeden caminin uzunluğunun iki kubbe olduğu öğrenilmektedir.²³ Bu bilgi arşiv planı ile de örtüşür.

Yapının “zaviye” olarak inşa edildiğini söyleyen Doğan Kuban, kible tarafına doğru yönlendirilmemiş bu yapının Bayezid Paşa dönemi yenilenmesinde de

²³ Ayverdi, a.g.e., s.66.

zaviye olarak kullanıldığını bu yüzden yan duvarların sonraki dönemde yıkıldığını düşünmektedir.²⁴ (F.4-5). Arşivde bulunan tarihsiz bu plan, Doğan Kuban'ın yan duvarlar konusundaki öngörüsünü doğrular. Günümüzde yan kanatların camiye açık olmasına karşılık, arşiv planında “cami-i şerif” olarak tanımlanan alanın ardına iki kubbe ile örtülü dikdörtgen planlı orta aks olduğu görülür. Plan üzerinde bulunan açıklamalarda, yan kanatlar için kullanılan ifade ise “*mağaza*”dır. Yan kanatların altında bulunan ve kabaca “L” biçimli diyebileceğimiz mekânlar da yan kanatların dışarı açılmasını sağlayan koridor vazifesini görmektedir. Bu mekânlara dair açıklama ise “*bu dahi*” şeklindedir. Yani yan kanatları tanımlayan “*mağaza*” ifadesine dâhil edilmiştir. Koridorlar yan kanatların doğrudan dışarı açılmasını sağlamakta, böylece cami bu yan mekândan ayrılmaktadır. Bu koridorlara nispeten geç örneklerde rastlandığı tespit edilmiştir.²⁵ Mağaza kelimesi ise Arapça olup büyük dükkân, emtia veya eşya ticaretine mahsus yer anlamlarına gelmektedir.²⁶ Zaviye olarak inşa edilmiş yapıların yan kanatları tabhane vazifesi görmektedir. Tabhaneler yolcuların üç güne kadar ücretsiz barınmalarını sağlayan misafîrhane mekânlarıdır. Tabhane kelime anlamı olarak, ocak ya da soba ile ısıtılan kışlık yer anlamına gelmektedir.²⁷ Zaviye olarak inşa edilmiş Orhan Camisi'nde de orta akstan duvarla ayrılmış yan kanatlar, yolcuların konaklamasına yönelik olarak hazırlanmış tabhane mekânları olmalıdır. Zaviye olarak inşa edilmiş yapının 16. yüzyıla kadar da bu işleve sahip olduğu, daha sonra camiye dönüştürüldüğü düşünülmektedir.²⁸ Orhan Camisi'nde, tabhanelerde bulunması gereken ocak ve nişlerin varlığı tespit edilememektedir.

²⁴ Kuban, a.g.e., s.85.

²⁵ Semavi Eyice, “İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, S.23, İstanbul 1962, s.38.

²⁶ Şemseddin Sami, **Kâmûs-i Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010, s.1378.

²⁷ Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, İstanbul 2005, s.1011.

²⁸ Sedat Emir, **Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler**, C.I, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s.43.

F.4- Caminin Doğu Cephesinde Bulunan ve Sonradan Açılan Kemer

F.5- Caminin Batı Cephesinde Bulunan ve Sonradan Açılan Kemer

Yapının arşiv planında “tabhane” olması gereken yan kanatların “mağaza” olarak adlandırılıyor olması ise oldukça ilginçtir. Bursa’da ticaretin merkezi olan Hanlar Bölgesi’nde bulunan yapının, planının çizildiği yüzyılda zaviye işlevini yitirdiği ve bu bölgenin ihtiyacına cevap olarak tabhane mekânlarının mağazaya, depoya dönüştürüldüğü iddia edilebilir. Belki de bu şekilde vakfa gelir sağlanıyor olmalıydı. Yapının zaviye fonksiyonunu yitirdiği düşünülen 16. yüzyıldan hemen sonra camiye dönüştürülmediği, tabhanelerin “mağaza” yani depo olarak kullanıldığı bir dönemin ardından camiye dâhil edildiği de arşiv belgesi aracılığıyla ortaya konmuş olmaktadır.

1576 tarihli bir divan hükmünde; caminin küçük, cemaatininse çok olduğu müsait yer varsa genişletilmesi için izin verilmesi talebi bulunmaktadır. Ekrem Hakkı Ayverdi, yekpare bir plana sahip olduğu ve cemaatin sığmaması durumunda yakındaki Ulu Cami’nin kullanılabileceği kanaatinden hareketle bu hükmün kale içindeki Orhan Camisi için talep edilmiş olabileceğini düşünmüştür.²⁹ Ancak tarihsiz planda cami olarak günümüzdeki yapının yalnızca orta aksının tanımlandığı düşünülürse caminin “küçük” olarak nitelenmesi doğal karşılanıp, genişletme talebinin bu cami için yapılmış olabileceği göz ardı edilemez. Dönem kaynaklarının başında gelen 17. yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi, bir tabakalı minaresi olan yükseklik ve genişliğinin 110 adım olduğunu söylediği yapıyı kadim cami olarak tanımlar, başka bir ayrıntı vermez.³⁰ Bursa’yı ziyaret eden seyyahların Ulu Cami ya da Yeşil Cami kadar üzerinde durmadıkları Orhan Camisi, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında Bursa’yı ziyaret eden birkaç seyyahın eserinde kendine yer bulmuş ancak bu seyyahlarda yapıyı ayrıntılı olarak anlatmamışlardır.³¹ Bu duvarların ne zaman açıldığı ve yan kanatların camiye dâhil edildiği sorusunun cevabını, herhangi bir seyyahın anlatısı da aydınlatmaz. Ancak bu duvarların ne zaman açıldığı sorusunun cevabı için, 1855 depreminin hemen sonrasında başlamış onarımlara dikkatle bakılabilir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan 15782 numaralı Evkaf Defteri’nin başlangıç tarihi 1855 olup, bitiş tarihi verilmemiştir. Bu defterde 1855 yılı sonrası camide yapılan onarımlara ve bunların giderine dair bilgiler bulunmaktadır. Belgeden, depremde hasar görmüş, harap olmuş ve cemaate kapatılmış olan caminin onarım giderleri için 99722 kuruş harcandığı anlaşılmaktadır.³² Aynı belgede, 1855 yılında başlanan tadilatlarda yeni

²⁹ Ayverdi, a.g.e., s.66.

³⁰ Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman vd., **Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1-6. Kitaplar, 2. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s.10-13.

³¹ Fahri Yıldırım, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi’ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler**, C.I, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa, 2014, s.267.

³² B.O.A. Ev.D. Dosya No: 15782/2.

açılan kemerlerden de bahsedilmektedir.³³ Sayı ya da mekân tarifi olmadan yeni açılan kemerler tanımının altını caminin doğu ve batısına açılan kemerler olarak düşünmek yanlış olmaz. Yine “yeni açılan kemerler” tanımının altına dâhil edilebilecekler arasında, son cemaat yerinin doğusunda bulunan sütunun iki yanına atılan kemerlerin içine örülmüş duvarların yıkılıp, kemerlerin açılması da dâhil edilebilir. Ancak bu yeni bir kemer açma işlemi değil içi örülmüş kemerlerin boşaltılmasıdır. 1576 yılındaki genişletme talebinin, yapının dış cephe duvarlarını yıkarak bir genişletme yerine, yan kanatların kemerle boşaltıp cami olarak tanımlanan orta bölüme dâhil edilmesi ile yaklaşık iki yüz yıl sonra gerçekleştiği iddia edilebilir.

Günümüzde, caminin batı cephesinin kuzeyinde ahşap paravanla ayrılmış kadınlar mahfili bulunur. Bu bölümün girişi kuzey cephededir ve arşiv planında da bu kapı açıklığının aynı yerinde mevcut olduğu görülür. Bu kapı, caminin kuzey cephesinde son cemaat revakı ile cami arasındaki koridora açılmaktadır. Caminin batı kanadını oluşturan bu mekânın kuzey cephesine açılmış pencereyle birlikte, batı cephenin kuzey ucuna yakın olarak açılmış pencerenin de arşivdeki planda olmadığı dikkati çekmektedir. Bu açıklıklar 1855’den sonraki süreçte bilinmeyen bir tarihte yapıya eklenmiş olmalıdır (F.6). 1905 yılında Vali Reşid Paşa dönemindeki tamir sırasında daha önce bulunmayan doğu kapısı açılmıştır³⁴ (F.7). Arşivde bulunan Orhan Camisi planında da doğu cephedeki kapının olmadığı görülür. Doğü cephede bulunan bu kapının 1905 yılında açıldığını biliniyor olması elimizdeki taranın en azından 1905 yılı öncesine ait olduğunu kanıtlar. Arşiv planına göre doğü cephede en azından bir adet alt pencere vardır. Yapının doğü cephesini gösteren 1882 tarihli fotoğrafta ise iki alt pencere bulunduğu bunlardan kuzeye yakın olanın 1905 yılında kapıya dönüştürülen açıklık olduğu anlaşılmaktadır (F.8). Bu cephedeki ikinci pencerenin 1882 tarihli bu fotoğrafta görülüyorken arşiv planında bulunmaması, planın tarihini de 1882 öncesine çeker. Aynı fotoğraftan pencerelerin kuzeyinde, çıtalarla kapatılmış bir alanın varlığı tespit edilebilmektedir. Bu çıtaların arkasında bir açıklık bulunup bulunmadığı anlaşılamamaktadır. Arşiv planında “mağaza” olarak tanımlanan doğü ve batı cephedeki mekânlar birer alt pencere ile simetrikken, aynı cephelere eklenen ikinci pencerelerle en azından 1882 yılı öncesi yine simetrik olarak pencerelerin güncellendiği anlaşılmaktadır. Caminin orta aksının doğü ve batısındaki kemerlerin açılarak yan kanatların camiye dâhil edilmesi sırasında mekân aydınlatmasına katkı sağlamak üzere doğü ve batı cephelerin kuzeyine doğü bu iki simetrik pencere açılmış olmalıdır.

³³ B.O.A. Ev.D. Dosya No: 15782/2.

³⁴ Dostoğlu vd., a.g.e., s.162.

F.6- Caminin Batı Cephesinde Bulunan Kadınlık Bölümünün, Kuzey ve Batı Cephelerine Sonradan Açılan Pencere

F.7- Caminin Doğu Cephesi ve Bu Cepheye 1905 Yılında Açılan Kapı

F.8- Caminin Doğu Cephesinin 1882 Yılındaki Görünümü (E.H.Ayverdi'den)

1855 tarihli evkaf defterinden “cam-i şerif derinunda” 12 adet pencere olduğu öğrenilmekte.³⁵ Cami-i şerif olarak tanımlanan bölümün ard arda iki kubbe ile örtülü orta aks olduğu düşünüldüğünde, arşiv planındaki altı adet alt pencerenin üstlerindeki ikinci sıra pencereleri ile 12 adet pencere eder ve arşiv planı ile 1855 tarihli evkaf defteri bir kez daha birbirini doğrulamış olur. Toplamda yapının içinde küçüklü büyüklü 22 adet pencere bulunduğunu yine evkaf defterinden öğrenmekteyiz.³⁶ Günümüzde camide bulunan küçüklü büyüklü pencere sayısı (üst örtüde bulunanlar hariç) 30’dur. 15782 numaralı evkaf defteri sayesinde, sekiz adet pencerenin 1855 onarımı da dâhil olmak üzere, sonraki süreçte yapılan onarımlarda açıldığı anlaşılmaktadır.

Yapıda günümüzde mevcut olan ancak arşiv planında görülmeyen detaylara bakmaya devam ettiğimizde, son cemaat revakı ile harim arasında kalan koridorda, harim giriş kapısının iki yanındaki nişler dikkat çekmektedir. Arşivdeki planda mevcut olmadıkları görülen bu detayların yapıya hangi dönem eklendiği kesin olarak bilinmemektedir (F.9). Ancak Bursa Yeşil Camide harim girişinin iki yanındaki alt kat localarının ortasına açılan ve harimin önündeki koridora bakan pencerelerin yapıya sonradan eklendiği, arşivde bulunan Yeşil Cami planı

³⁵ B.O.A. Ev.D. Dosya No: 15782/2.

³⁶ B.O.A. Ev.D. Dosya No: 15782/2.

ile Leon Parvillée'nin çizimi ve *Usul-i Mimari-i Osmanî* kitabındaki çizimlerin karşılaştırılmasından anlaşılmaktadır. Leon Parvillée tarafından 1863 onarımı sonrası açıldığı tahmin edilen Yeşil Camisi'nin alt kat localarındaki pencerelerin benzerlerini, en azından niş olarak Orhan Camisi'nde görmemiz, aynı mimarın bu yapının onarımına dâhil olduğu bilgisi, bu nişlerin aynı mimarın dokunuşu olup olamayacağı sorularını akla getirmektedir. Kesin deliller bulunmamakla birlikte bu pencerelerin Leon Parvillée onarımında eklenmiş olma ihtimali oldukça kuvvetlidir.

F.9- Caminin Harim Giriş Kapısının Batısında Bulunan Niş

Son cemaat revakının batısındaki devşirme sütuna atılan iki kemer vardır (**F.10**). Son cemaat revakının batısında bulunan bu kemerlerin içlerinin örülerek, en azından planın çizildiği yıllarda kapatılmış olduğu yine arşiv planından anlaşılmaktadır. Planda bu bölüm duvar olarak gösterilmesine karşılık duvarın ortasında bulunan sütunun işlenmiş olması, revakın bu kısmının doğu cephe ile simetrik olduğunu gösterir. Son cemaat revakının, podyumlu zemini, kalkan duvarı, almasıık örgüsü, kirpi saçakları gibi unsurları nedeniyle erken devir karakteristiğini yansıttığı düşünülmektedir.³⁷ 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında Bursa'ya

³⁷ Özlem Çuhadar, **Bursa Camilerinde Revak**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2011, s.34.

gelen ve Orhan Camisi'nden bahseden seyyahlar; caminin herhangi bir özelliği olmayan küçük ve loş bir yapı olup yenilenmiş yapının geçmişini gösteren tek kalıntının Bizans sütun başlıklarını taşıyan sekizgen gövdeli iki adet mermer sütun olduğunu belirtmekle yetinmişlerdir.³⁸ Bu sütun başlıkları ve sütunlar son cemaat revakının doğu ve batısında varlıklarını korumaktadır.

1855 depremi sonrası hazırlanan raporlardan yapının iyi durumda olduğu ve minaresinin hasarlı olduğunun anlaşılmasına karşılık,³⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan evkaf defterinden yapının geniş çaplı bir onarıma gereksinimi olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki dört adet müceddeden ayak inşa edildiği bilgisi bulunmaktadır. Yapıda altı adet ayak bulunur ve bunlar da son cemaat revakındadır.

F.10- Son Cemaat Revakı Batı Cephesinde Bulunan Devşirme Sütun ve Kemerler

Evkaf defterinden anlaşıldığı kadarıyla 1855 sonrası onarımları sırasında ayaklardan dördü yeniden inşa edilmiş ikisi ise onarılmıştır.⁴⁰ Böylesine geniş çaplı onarım sırasında sütunların arasına örülen ve orijinal olmayan duvar yıkılarak, revakın bu bölümü doğu cephe ile yeniden simetrik hale getirilmiş olmalıdır.

Arşiv planında görülen ancak günümüzde mevcut olmayan detaylardan birisi de yapının batı cephesinde minbere yakın olarak konumlandırılmış mah-

³⁸ Yıldırım, **a.g.e.**, s.267.

³⁹ Oğuzoğlu, **a.g.e.**, s.81.

⁴⁰ B.O.A. **Ev. D.** Dosya No: 15782/2.

fildir (F.11). 1619 tarihli bir belgeden; devir okuyanlar için yapılmış mahfilin kuzey cephede bulunan kapı üzerinde olmakla birlikte, insanların yüzü güneye dönükken arkalarında Kur'an okunmasının Kur'ana hürmetsizlik olacağından minbere yakın bir mahfil inşa edilmesi için talepte bulunulduğu ve bu talebin sonucunda da mahfil inşa edildiği öğrenilmektedir.⁴¹ Elimizdeki arşiv planı bu bilgiyi doğrular. Planının batı cephesinde, caminin orta aksını kapatan iki kubbenin oturduğu kemerin başlangıcında yer alan mahfil 1619 tarihinden sonra yapıya eklenen mahfil olmalıdır. Bu mahfilin arşivdeki planda görülüyor olması aynı zamanda planın çizildiği tarihi de en azından 1619 yılı sonrasına çeker. Bursa Yeşil Camisi'nde de benzer bir mahfil olduğu yine arşivde bulunan bu camiye ait plandan öğrenilmektedir.

F.11- Caminin Güney-Batı Cephesi

Bu mahfilin Leon Parvillée'nin 1863 sonrası yaptığı onarımlar sırasında kaldırılmış olabileceği, Parvillée'nin bu caminin batı cephesini gösteren çizimlerden anlaşılmaktadır. Orhan Camisi'nde bulunması gereken batı cephedeki bu mahfilin, yapıdan ne zaman kaldırıldığına dair bir bilgi bulunamamıştır. Bursa Yeşil Camisi'ndekine benzer bu mahfilin aynı mimar tarafından yapılan iç cephe onarımları sırasında kaldırılmış olması ise mümkün görünmektedir.

⁴¹ Ayverdi, a.g.e., s.66.

Arşiv planında görülen, yapıda hâlâ mevcut olan ve varlığı 1619 tarihli belgeden de öğrenilen kuzey cephedeki mahfil, arşivdeki plandan farklılık göstermektedir. Günümüzdeki planıyla büyük oranda benzeşen, ikisi serbest ikisi duvara bitişik dört taşıyıcı ile taşınan mahfilin, ortasında görülen merdivenli kısmın değiştiği anlaşılmaktadır (F.1,12). Bu basamaklı bölüm kaldırılmıştır. Mahfilin uğradığı değişimin hangi zaman aralığında gerçekleştiği tespit edilememektedir.

Şimdilerde mevcut olmayan ancak arşiv planında görülen detaylardan bir diğeri, kuzeybatı ve kuzeydoğu cephelerde, tabhane hücrelerine giriş kapılarının yanındaki duvarlardır. Bu duvarların kaldırılması ile arşiv planında “mağaza” tanımlamasının içine dâhil edilmiş iki küçük mekân değiştirilmiş ve özellikle batı cephede bu bölüm bir koridora dönüştürülmüştür (F.13).

F.12- Caminin Kuzey Cephesinde Bulunan Mahfil

Doğu cephede ise bu bölüm yine batı cephedeki koridorla aynı formda olmasına karşılık, doğu cephede bu bölüm oda olarak kullanılmaktadır. Bursa Yeşil Camisi’nde de Orhan Camisi’nin girişindeki bu koridora benzer bir düzenleme yapıldığı dikkati çekmektedir. Bu benzerlikler aynı mimar tarafından onarılan her iki camide de, bu koridor detayının aynı mimarın yani Leon Parvillée’nin düzenlemesi olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

F.13- Son Cemaat Revakı ile Cami Arasında Kalan Koridor

Arşiv planında avlunun kuzeybatısında ve avlu duvarı içinde gösterilen tuvaletler kaldırılmıştır. Bunların yerine inşa edilen tuvaletler yine aynı cephede bulunmakta ancak artık avlu duvarı içinde değil, kot farkıyla birlikte avlu duvarının altında yer almaktadır. Arşiv planında görülen ancak günümüzde mevcut olmayan detaylardan sonuncusu ise avlunun kuzeydoğu köşesinde bulunan imaretin bölümlerinden zahire ambarı ve ahırdır. İmaret 1936 yılında yıkılmıştır.⁴²

İmaretin bölümlerinden zahire ambarı ile ahır da bu tarihte yıkılmış olmalıdır. Arşivdeki planda, avluda görülen sekizgen şadırvan günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Kullanılan malzemelerden yenilediği anlaşılan şadırvan, özgünlüğünü yitirmiştir. 1904 yılında yenilenmiş minarenin, 19. yüzyılda inşa edildiği, daha önceki minarenin kesin olarak belirlenemeyen başka bir yerde inşa

⁴² Sedat Çetintaş, **Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri, Bursa'da İlk Mimari Eserler**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946, s. 37.

edilmiş olduğu düşünülmektedir.⁴³ Elimizdeki tarihsiz planda minarenin şimdiki yerinde mevcut olduğu görülür.

Sonuç

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve tarihsiz olan Orhan Camisi planı ile yapının mevcut planının kıyasına dayanan bu çalışmada, adı geçen caminin geçirmiş olduğu değişiklikler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu planın, tarihi görsellerden ve bilgilerden hareketle en azından ve geniş bir yüzyıl aralığı ile 1619-1882 yılları arasında yaşanmış bir deprem sonrası çizildiği tespit edilebilmiştir. Bursa Yeşil Camisine ait planla aynı dosyada arşivlenmesi ve bu çizimlerin teknik açıdan da birbirine benzerlik göstermesi nedeniyle bu planlar, kesin olarak bilinmeyen tarihte aynı mimar ya da mimarların ürünü olarak düşünülmektedir. Bursa Yeşil Camisi'nin daha fazla tarihi görsele sahip olması ve bu görsellerin sunduğu verilerle bahsi geçen bu planların 1855 depremi sonrası çizildiği öngörülmektedir. 1855 depremi sonrası başlanan onarım çalışmaları 1863'de Fransız mimar Leon Parvillée tarafından devralınmıştır. Parvillée onarımı için, kalın ahşap gergilerin demirle değiştirilmesinde ve iç tezyinatta öngörülmekte, mihraptaki 1855 tarihi de bunu desteklemektedir.⁴⁴ Ancak Parvillée'nin Bursa'ya gelişi 1863 yılına rastlamaktadır. Parvillée'nin İstanbul'a ilk gelişi 1851 yılında olmuş ve iki yıl boyunca İstanbul'da kalmıştır.⁴⁵ 1855 yılında, iki yıllık bir aradan sonra, Sultan Abdülaziz'in sarayında çalışmak üzere tekrar İstanbul'a gelir.⁴⁶ Mimarın Fransa'ya ne zaman döndüğü kesin olarak bilinmemekle birlikte 1866 yılında Fransa'da atölyesi bulunduğu için bu tarihlerde döndüğü tahmin edilmektedir.⁴⁷

Cami içindeki nakışların Parvillée onarımında 1855 yılında yapıldığının düşünülmesine karşılık, yapının 1855'de başlanan tamirata ilişkin hazırlanmış evkaf defterinde nakkaş ücreti ve boya miktarı belirtilmiştir. Nakkaş yevmiyesi 360 kuruş olup boya bedeliyse 500 kuruştur.⁴⁴ Mihrapta bulunan 1855 tarihi de

⁴³ Albert Gabriel, **Bir Türk Başkenti Bursa**, C.I, (Yeniden Basım), Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2010, s.47.

⁴⁴ Ayverdi, **a.g.e.**, s.67.

⁴⁵ Beatrice St. Laurent, "Leon Parvillée, His Role as Restorer Of Bursa's Monuments and His Contribution to the Exposition Universelle of 1867", **L'empire Ottoman, la République de Turquie et la France**, ed. Hamit Batu and J.L.Grammont, İsis Yayınevi, İstanbul, 1986, s.248-249.

⁴⁶ St. Laurent, **a.g.e.**, s.249.

⁴⁷ Aoki, **a.g.e.**, s.137.

⁴⁸ B.O.A. **Ev. D.** Dosya No: 15782/2.

⁴⁹ B.O.A. **Ev. D.** Dosya No: 15782/2.

⁵⁰ B.O.A. **Ev. D.** Dosya No: 15782/2.

elimizdeki defterle örtüşmektedir ve adı geçen defterde mihrabın yenilenmesine 600 kuruş harcandığı görülmektedir.⁴⁹ Böylece Parvillée gözetiminde yapıldığı düşünülen yapının içindeki nakışların, bezemelerin bu mimarın Bursa'ya gelişinden önce, 1855'de başlayan onarımlarda yapıldığı ortaya konulmuştur. Zaviye olarak inşa edilen yapıda yan kanatları, orta akstaki camiden ayıran duvarlara kemer açılması ile bu mekânların camiye dâhil edilmesinin 1855 yılında yapılan onarımlarda gerçekleştirildiği ortaya konulan diğer husus olmuştur. 1855'de başlanan tamiratlarda kubbelerin, kubbe kurşunlarının, yapının taban döşemelerinin, dış cephede saçaklarının, pencere camlarının onarıldığı, yapı içinin tümüyle sıvandığı yine tespit edilebilen detaylardır.⁵⁰

1863'de Parvillée'nin onarımına dâhil olması ile bu sürece ne gibi katkılar sağladığı tam olarak bilinemez. Ancak yapının ön bölümündeki küçük tabhane hücrelerinin ara duvarlarının kaldırılarak bu bölümlerin koridora dönüştürülmesi, bu duvarların güney cephelerine açılan iki adet niş gibi detaylar, Parvillée'nin Bursa Yeşil Camisi'nde yaptığı onarım dokunuşlarına oldukça benzemektedir. Bu benzerlikler nedeniyle en azından yapının ön bölümündeki değişikliklerin bu mimarın tasarımı olabileceği fikrine ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Evkaf Defteri**, Defter No: 15785/5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Evkaf Defteri**, Defter No: 15782/2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Evkaf Defteri**, Defter No: 16249/1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Mektubi Kalemi, Mühimme**, Dosya No: 386/87-7.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Plan Proje Kroki**, Dosya No: 03443.

Yayınlar

Aoki, Miyuki, **Léon Parvillée: Osmanlı Modernleşmesinin Eşiğinde Bir Fransız Sanatçı**, İTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2002.

Ayverdi, E. Hakkı, **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri I**, İstanbul Fetih Cemiyet Yayınları, İstanbul, 1989.

Cengiz, İsmail, (ed.), **Bir İmparatorluğun İzi Osmangazi**, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Çetintaş, Sedat, **Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri, Bursa'da İlk Mimari Eserler**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946.

Çuhadar, Özlem, **Bursa Camilerinde Revak**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2011.

Develioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, İstanbul 2005.

Dostoğlu, Neslihan Türkün, vd., **Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2011.

Emir, Sedat, **Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler**, C.I-II, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994.

Eyice, Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 23, 1962, s.1-80.

Gabriel, Albert, **Bir Türk Başkenti Bursa**, C.I, (Yeniden Basım), Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2010.

- Komisyon, **Türkiye’de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler**, C.3, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983.
- Kuban, Doğan, **Osmanlı Mimarisi**, Yem Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kurşun, Zekeriya, Kahraman, Seyit Ali vd., **Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1-6. Kitaplar, 2. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Oğuzoğlu, Yusuf “Osmanlı Arşivi Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi”, **Bursa Yöresi’nin Depremselliği ve Deprem Tarihi**, ed. Nurcan Abacı, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 2001, s.81-88.
- Özcan, Besim, “Bursa Depremleri (2 Mart, 12 Nisan 1855)”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, 5, 1999, s.73-118.
- Selimoğlu, İsmail, “20.yy’da Bursa ve Civarında Meydana Gelen Depremler”, **Bursa Yöresi’nin Depremselliği ve Deprem Tarihi**, (ed. Nurcan Abacı), Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 2001, s.89-92.
- St. Laurent, Beatrice, “Leon Parvillée, His Role as Restorer Of Bursa’s Monuments and his Contribution to the Exposition Universelle of 1867”, **L’empire Ottoman, la République de Turquie et la France**, ed. Hamit Batu and J.L.Grammont, İsis Yayınevi, İstanbul, 1986, s.247-282.
- Şemseddin Sami, **Kâmûs-i Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Tanman, Baha, “Erken Osmanlı Mimarisinde Memlûk Etkileri”, **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslarüstü Bir Miras**, Yem Yayınları, İstanbul 2000, s.82-90.
- Yıldırım, Fahri, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi’ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler**, C.I-II, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa, 2014.
- <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler>
30.01.2017.